

Inhoud

1	Friesland. De terpenbouwers	9
2	Zeeland en Vlaanderen. Willem van Saeftinghe	21
3	Brabant en Holland. Andries Vierlingh	59
4	Noord-Holland. Jan Adriaenszoon Leeghwater	109
5	Noord- en Zuid-Holland. Nicolaas Cruquius, Jan Anne Beijerinck en Cornelis van Foreest	157
6	Sliedrecht, het riviereengebied. Adriaan Volker	215
7	Noord-Holland en Friesland. Cornelis Lely	259
8	Groningen en Zeeland. Johan van Veen	307
9	Geef ons heden ons dagelijks brood, en af en toe een watersnood	363
	Verantwoording	393
	Verklarende woordenlijst	399
	Register	408

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40

*Denkend aan Holland
zie ik breede rivieren
traag door oneindig
laagland gaan,
rijen ondenkbaar
ijle populieren
als hoge pluimen
aan den einder staan;
en in de geweldige
ruimte verzonken
de boerderijen
verspreid door het land,
boomgroepen, dorpen,
geknotte torens,
kerken en olmen
in een grootsch verband.
de lucht hangt er laag
en de zon wordt er langzaam
in grijze veelkleurige
dampen gesmoord,
en in alle gewesten
wordt de stem van het water
met zijn eeuwige rampen
gevreesd en gehoord.*

• HENDRIK MARSMAN (1936)

• Foto © Paul C. Pet/zefa/Corbis

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40

 ROMEINSE RIJK

1

Friesland. De terpenbouwers

◀ De grens van het Romeinse Rijk liep door de Lage Landen langs de Oude Rijn. In het noorden is goed te zien hoe ver het zeewater het Friese land op kwam. Texel bestond nog

niet. De Zuiderzee ook niet; dat was nog het lieflijke Flevo Lacus, goed afgeschermd door land.

• Kaart Rolf Weijburg

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40

1 In het noordwestelijk deel van Europa, zo'n 3000 kilometer van Athene,
2 lag een bar en boos land. Nou ja, land. Je kon het nauwelijks land noemen,
3 en van alledaagse bewoners was al helemaal geen sprake.

4 Ze leefden er van vogeleieren en haver. Op een van de eilanden kwamen
5 mensen met paardenhoeven ter wereld, en op een ander werden
6 ze geboren met oren zo groot, dat ze er hun naakte lichamen mee konden
7 bedekken. Dit land lag aan de rand van de aarde, waar zeemonsters met
8 de getijden mee achter de rotsige klifkust leefden, en waar barbaren met
9 lange haren en snorren door de dichte wouden slopen, tot de tanden
10 gewapend en altijd in oorlog. Hoe dichter je bij de rand kwam, hoe barbaarser
11 de mensen werden. En ging je te ver noordelijk, dan zou je van
12 de aarde afvallen, want die was zo plat als een pannenkoek.

13 Het waren Lage Landen, schreef de Griek Xenofon van Lampsakos
14 zo'n honderd jaar voor Christus. Land dat regelmatig overspoeld werd
15 door water, en waar meer mensen stierven in de strijd tegen de zee dan
16 in gevechten tegen andere mensen.

17
18 Hij had wel wat overdreven, die Lampsakos, ontdekte de Romein Gaius
19 Plinius Secundus Maior, toen hij rond 40 na Christus de Lage Landen
20 bezocht. Van paardenhoeven was geen sprake, de rotsige klifkust ontdekte
21 hij niet, en die oren vielen best mee. Maar al dat water, dat klopte
22 wel, en barbaars was het volk ook.

23
24 *Daar overspoelt de Oceaan in zijn ontzaglijke omvang tweemaal per*
25 *etmaal met vaste tussenpozen een onafzienbare vlakte, zodat men*
26 *twijfelt aan de aard van het verborgen, onophoudelijk betwiste*
27 *gebied: behoort het tot het land of de zee? Er woont daar een armzalig*
28 *volk op hoge terpen en eigenhandig gebouwde stellages, zodat hun*
29 *huizen uitsteken boven de hoogst bekende waterstanden. Wanneer*
30 *de golven het omliggende land overspoelen, lijken de bewoners op*
31 *zeelieden, maar ze lijken op schipbreukelingen als het water is*
32 *geweken. Dan jagen ze rondom hun hutten op de vissen die met het*
33 *zeewater proberen te vluchten. Omdat ze geen vee kunnen houden,*
34 *voeden ze zich – anders dan hun burens – niet met melk; en omdat het*
35 *struikgewas in de wijde omtrek is weggespoeld, kunnen ze ook geen*
36 *stuk wild vangen. Uit riet en biezen vlechten ze touw waarvan ze*
37 *weer netten knopen om te vissen. Ze drogen – meer in de wind dan in*
38 *de zon – met de hand geschept slijk en met die turfverwarmen ze hun*
39 *maaltijden en hun door de noordenwind verstijfde ledematen. Ze*
40 *hebben geen andere drank dan regenwater, dat ze bewaren in kuilen*

op de voorhof van hun huizen. En deze mensen bestaan het – als ze tegenwoordig door het Romeinse volk worden overwonnen – te verklaren dat ze hun vrijheid hebben verloren! En zo is het maar net, want dikwijls straft het Noodlot mensen door ze in leven te laten.

•GAIUS PLINIUS SECUNDUS MAIOR IN: HISTORIA NATURALIS (47 NA CHRISTUS)

In 57 voor Christus waren de Romeinen de Lage Landen binnengevallen, onder leiding van veroveraar Julius Caesar. Het Romeinse rijk omvatte toen heel zuidelijk Europa, Turkije en delen van Noord-Afrika. Het was strak georganiseerd, hiërarchisch, met een *dictator* aan het hoofd. Er waren grote steden, met honderdduizenden inwoners, historisch gegroeid rond een kern. Er werden nieuwe steden gebouwd, ontworpen als damborden, met in de vierkante kavels stenen huizenblokken van wel vier of vijf verdiepingen. In de stadscentra kruisten twee hoofdstraten elkaar op een plein of forum, waaraan de tempel voor de goden was gebouwd, en een raadhuis. De Romeinen bouwden villa's met mozaïeken, theaters van marmer waar tienduizenden mensen in pasten, en bruggen van bakstenen bogen. Ze bouwden waterleidingen, aquaducten van tientallen kilometers lang, die fris water brachten naar fonteinen en openbare baden, waar slaven in de kelders het water warm stookten, en waar de vermoeide Romein zich na het badderen kon laten masseren, zijn oksels liet ontharen, een goed gesprek voerde of naar een voorstelling keek. Niet zo verwonderlijk dus dat van een bezoek aan de Lage Landen een wat sobertjes beeld overbleef.

We weten nu dat de Rijn en de Maas al twee miljoen jaar door het gebied stroomden dat rond het begin van de jaartelling de Lage Landen gingen heten. Het was er altijd al laag en vlak geweest, en het zakte, met gemiddeld vier centimeter per eeuw. De rivieren hielden het land op hoogte, brachten sediment mee, klei en zand, in pakketten van honderden meters dik, soms wel tot een kilometer.

Honderdzestienduizend jaar geleden brak de laatste ijstijd aan in het tijdperk Pleistoceen, de Weichsel-ijstijd. Ijskappen groeiden aan, het pakijns strekte zich uit over de Noord-Atlantische Oceaan, de zeespiegel daalde met 130 meter. Dat wat later de Noordzee ging heten viel droog en Engeland zat weer vast aan Europa.

In de Lage Landen zwollen de Maas en Rijn in de zomers aan tot kolossale rivieren vol smeltwater, kilometers breed, om in de winters weer droog te vallen. Er groeiden geen bomen, alleen mos en wat struiken. Het was een toendra, een poolstreek waar sneeuwstormen het zand op

1 grote hopen bliezen, over de opgeduwde aarde die ijskappen in de vorige
2 ijstijd hadden achtergelaten, op wat later de Utrechtse heuvelrug werd
3 genoemd, en de Veluwe.

4 Tienduizend jaar geleden brak een nieuw tijdperk aan, het Holoceen.
5 De aarde werd warmer, de ijskappen smolten, de zeespiegel rees met
6 2 meter per eeuw. Het Noordzeebekken liep weer vol water. De eerste be-
7 woners trokken het natte, lage land in, rondtrekkende jagers, verzame-
8 laars en vissers, die de kustlijn elk jaar met minstens honderd meter
9 naar het oosten zagen verschuiven. Rendieren trokken naar het noor-
10 den, waar het kouder bleef. Oerrunderen kwamen, elanden, everzwij-
11 nen, edelherten, reeën en bruine beren. Langs de rivieren ontsproten
12 wilgen en berken, bomen die graag groeien in drassig land. Later kwa-
13 men er dennenbomen en loofbomen. De begroeiing nam veel rivier-
14 water op, en omdat de bedding door de warmte niet vaak meer droog-
15 viel werd de toevoer van water regelmatig. De rivieren werden rustiger,
16 meanderden door het landschap. De bever en otter vonden er een thuis,
17 en tuimelaars, bruinvissen en zeehonden zwommen regelmatig een
18 eindje de rivier op, net als de steur, zalm en meerval. Het land was nat
19 door de stijgende zeespiegel, waardoor ook het grondwater steeg. In de
20 ontelbare poelen en plasjes vormde zich gemakkelijk veen, planten-
21 resten die niet helemaal verteerden door gebrek aan zuurstof in water.
22 Zelfs op de wat hogere, zandige gronden in het oosten ontstond veen,
23 hoogveen, door de slechte afwatering en de vele regen. De venen groei-
24 den aaneen tot een zompig pakket, dat de Lage Landen als een dikke
25 deken bedekte.

26 Duinen beschermden de venige laaglanden steeds beter tegen de
27 zee. Tussen 3800 en 2000 voor Christus was het grootste deel van de
28 ijskappen gesmolten. De zeespiegel steeg veel minder snel, waardoor
29 zand gemakkelijk werd afgezet. Langs de hele kust ontstond een dichte
30 strandwal, vanaf wat later Vlaanderen zou heten naar het noorden,
31 een paar honderd kilometer lang. Met uitzondering van het noorden
32 van die Lage Landen. In het noorden lagen de kwelders, van west naar
33 oost, een waddenzee niet afgeschermd door duinen. Daar kroop het
34 water soms ver het land in, bij een stormvloed soms tientallen kilo-
35 meters.

36
37 De eerste boeren hadden zich 5000 jaar voor Christus gevestigd in wat
38 later Zuid-Limburg zou heten, op de vruchtbare lössgronden, heel fijn
39 zand dat de wind tijdens het Weichsel had achtergelaten. Duizend jaar
40 later vestigden zich voor het eerst boeren op de wat hogere, zandige

oevers langs rivieren, en nog weer duizend jaar later ook in de duinen en op de hogere zandruggen in Drenthe, Friesland, Groningen en Overijssel. Het waren vruchtbare gebieden, waar graan kon worden geteeld en waar genoeg weilanden waren voor koeien. Ze waren hoog genoeg gelegen om de bewoners te beschermen tegen zee- en rivierwater. Het waren ook bosrijke gebieden zodat er hout genoeg was om boerderijen te kunnen bouwen, voedsel te kunnen bereiden, en de woningen in de winter te kunnen verwarmen. Daarom was het zo opmerkelijk dat er rond 1000 voor Christus ook boeren gingen wonen in de kwelders, midden in de Waddenzee.

De trek naar de Waddenzee was niet helemaal vrijwillig. Het Drents plateau was te dichtbevolkt geraakt. Veel bossen waren gekapt, de grond verschraalde en het zand kreeg vrij spel terwijl de bevolking groeide. De eerste Drentse boeren vertrokken naar de kust. Eerst alleen in de zomer, om er hun vee te laten grazen op de hoge kwelders, daar waar de zee net wat meer zand en klei had afgezet. Later bleven ze permanent.

Ze groeven diepe dobbes, poelen voor de opvang van zoet regenwater, voor henzelf en voor hun beesten. Ze bouwden boerderijen. Twee rijen staanders zetten ze recht tegenover elkaar, met boomstammen die ze deels in de grond groeven, als dragers voor het dak. Het dak maakten ze van riet of van plaggen, en bijna tot op de grond, als bescherming tegen wind, regen en sneeuw. Voor de muren vlochten ze rijshout, van wilgen of andere taaie tenen, die ze besmeerden met leem en mest.

Tussen twee staanders pasten precies twee koeien, die zij aan zij met hun koppen naar de wanden konden staan, met touwen aan palen geknoopt. Tussen de koeienparen vlochten ze schotten. Nooit van wilgenhout, want dat zou de vruchtbaarheid aantasten. Zo paste toch al gauw een dozijn koeien naast elkaar, met daartegenover nog een rij, ook weer met de koppen naar de muur gebonden. In het midden groeven ze een gangpad om de mest op te vangen.

In het lange deel van het huis maakten ze de deuropening, en zorgden dat die uitkwam in een soort halletje. Aan de ene kant lag de stal, op het laagste punt, zodat de gier naar buiten stroomde, aan de andere kant lag het woongedeelte, nog geen 30 vierkante meter groot. Daar sliepen ze, aten ze, maakten ruzie en hadden lief. Hun kinderen speelden er met aardewerken rammelaars vol steentjes, of floten op fluitjes gemaakt van een hol ganzenbot. Een vuurtje verwarmde de ruimte, en daarop werd ook gekookt. Pap, in de herfst gezoet met bramen. Of vlees, van oeros, eland of bruine beer, geschoten met een speer met ijzeren punt, of een kabeljauw, schol of steur, gevangen in visnetten in prielen,

1 of vlees van een zeehond of een eigen stier of schaap. Ze aten brood, ge-
2 bakken in eigen ovens, en kaas, gemaakt van koeienmelk. Ze dronken
3 bier of bramensap, waarvoor ze speciale zeeleien kruikjes bakten.
4 Van mest maakten ze vuur, want hout was schaars. Hier groeiden geen
5 bomen, hout moesten ze halen in het binnenland.

6 Ze zaten ingeklemd tussen de zee en de ondoordringbare venen.
7 Alleen als ze in de nabijheid van een zandruggetje woonden konden ze
8 te voet naar het binnenland, maar dat kwam zelden voor. Meestal moest
9 het via prielen, de geulen die de zee had uitgesleten met eb en vloed, of
10 via kreken die het land doorsneden, in bootjes van uitgeholde boom-
11 stammen. Of, als het heel hard vroom, over het ijs, op zelfgemaakte
12 schaatsen van been. Via die routes werd handelgedreven, werden hui-
13 den geruild voor hout, vaak ook met de Romeinen.

14

15 De grens van het Romeinse rijk, de *limes*, liep vanaf 47 na Christus dwars
16 door de Lage Landen, langs de loop van de Rijn, die toen van Xanten, in
17 het latere westen van Duitsland, via Utrecht, Alphen aan den Rijn naar
18 Katwijk stroomde. De Romeinen verdedigden de grens vanuit wacht-
19 posten en legerkampen, met een paar honderd militairen per kamp.
20 Het grootste kamp, bij Noviomagus, het latere Nijmegen, kon zelfs zes-
21 duizend soldaten herbergen. De Romeinen staken regelmatig de grens
22 over, en gingen noordwaarts, naar Germaanse en Keltische stammen,
23 waartoe onder meer de Saksen en de Friezen behoorden. De Friezen
24 vormden een omvangrijk volk, dat in een brede strook langs de hele
25 Noordzeekust woonde, in wat later Zeeland zou heten, een stuk van
26 Brabant, heel Holland, Groningen en Friesland.

27 In 12 voor Christus had de Romeinse generaal Drusus het land van
28 de Friezen onderworpen, en een verdrag met hen gesloten. De Friezen
29 waren niet gewend aan een overheerser, hun samenleving was zo egali-
30 tair als het vlakke land waarin ze woonden. De Friezen beloofden erken-
31 ning van het Romeinse gezag, en moesten voortaan belasting betalen,
32 in de vorm van runderhuiden. De Romeinen maakten daar kleding van,
33 en schoeisel voor de legers. Datzelfde jaar nog schoten Friezen Drusus
34 te hulp, toen hij vastliep in de Waddenzee. Hij had terwijl hij strijdustig
35 naar het noorden voer, geen rekening gehouden met de sterke getijden,
36 die had je aan de Middellandse zee niet. Toen het eb werd zoog de zee
37 zijn golven terug, en bleef Drusus met zijn schepen op het droge steken.
38 De Friezen trokken hem los.

39 De opvolger van Drusus, landvoogd Olennius, verhoogde de belas-
40 tingen. De Friezen moesten voortaan runderhuiden leveren van veel

betere kwaliteit, en veel groter, vergelijkbaar met die van oerossen, met een schofthoogte van 2 meter. De Friezen hadden geen oerossen. Ze schonken daarom al hun vee aan Olennius, en daarna al hun akkers. Ze schonken hun vrouwen en kinderen, zodat ze als slaven door de Romeinen gebruikt konden worden. Toen ze niets meer te geven hadden, en de belastinginners bleven komen, vochten ze zich vrij. Ze wachtten de inners op, in 28 na Christus, knoopten hen op, en doodden toegesnelde soldaten met loden slingerkogels. Olennius vluchtte naar Flevum, een fort, *castella*, ten noorden van de Rijn. De Friezen belegerden Flevum, maar van Olennius was geen spoor te bekennen. Toen ze hoorden dat de Romeinen versterking stuurden vanuit Noviomagus, trokken ze zich terug in een nabijgelegen woud, Baduhenna. De bloedige slag die daarop volgde, werd gewonnen door de Friezen.

De Romeinen accepteerden hun nederlaag. Ze wilden de handel ook niet schaden. Regelmatig staken Romeinse kooplieden de limes over, trokken naar het noorden, namen een bootje door een kreek of gingen te paard over een zandrug, en zagen de begroeiing veranderen van bos naar struiken, naar ronde rus, kweldergras en zeekraal. Ze stapten uit hun bootje of van hun paard, liepen omhoog, langs gersthalmen, dedersaad en duiveboon, het erf van een Fries op, en ruilden Romeinse munten, sieraden en glaasjes voor leer, koeien en wol. Zo konden de Romeinen hun soldaten weer kleden, en konden de Friezen hout kopen in het binnenland, of voortaan een zilveren kam door hun blonde lokken halen, want het zoute water maakte hun haren stug. Of ze ruilden hun koeienhuiden met de Romeinen voor iets speciaals, voor bronzen beeldjes van Romeinse goden, bijvoorbeeld Neptunus, de god van de zee, die ze direct personifieerden als een van hun eigen godheden.

De Friezen gebruikten de Romeinse kennis van waterbouw. In het westen begonnen zij met het graven van een uitgebreid stelsel van kavelsloten. Kilometerslange sloten langs kaarsrechte kavels, een regelmatig patroon. Zo kon het water beter wegstromen, werd het land wat minder drassig en groeiden granen beter. De sloten werden in vaste verhoudingen gegraven, volgens het principe van de Gulden Snede, zoals de Griekse wiskundige Euclides dat in de derde eeuw voor Christus had beschreven. De Gulden Snede is de verdeling van een lijnstuk in twee delen in een speciale verhouding. Als je het langste lijnstuk deelt door het kortste, komt daar hetzelfde getal uit als wanneer je beide lijnstukken samen deelt door het langste lijnstuk – $8:5 \approx 13:8 \approx 1,62$, waarbij 1,62 het gulden getal wordt genoemd. Bovendien gebruikten de Friezen

1 bij het bepalen van de grootte van de kavels een Romeinse maatvoering,
2 in eenheid actus, 35,5 meter.

3 In het zuidwesten verbeterden de Friezen hun sluizenbouw. Ze
4 bouwden al houten duikers voordat de Romeinen kwamen; holle boom-
5 stammen die overtollig water loosden na het afdammen van een kreek.
6 De boomstam verankerden ze stevig in de dam, en ze maakten een klepje
7 met een scharnier aan de kop, aan de kant van het buitenwater, zodat
8 het bij hoogwater vanzelf werd dichtgedrukt, en het water niet terug de
9 kreek in liep. Maar het verzandde snel. Van de Romeinen leerden ze dat
10 ze het beste scherven konden storten op de bodem vlak voor de klep,
11 zodat de duiker minder snel zou dichtslibben.

12 16 Veel meer leerden de Friezen niet van de Romeinse waterbouwkunde.

13 De Lage Landen waren dan wel wat minder nat dan Plinius het had
14 voorgesteld, het was evengoed een erg lastig gebied. De zoon van
15 Drusus, Germanicus, had rond 15 na Christus geprobeerd een basis
16 voor zijn vloot aan te leggen in het Oer-IJ, ongeveer op de plek van het
17 latere Velsen. Van daaruit zou hij met zijn galeien via de Noordzee de
18 Ems, Weser en Elbe op kunnen varen, om de strijd te hervatten tegen
19 de Chatten, een Germaanse stam. Germanicus liet zijn soldaten strek-
20 dammen bouwen in het IJ, van gevlochten matten van taaie wilgen-
21 tenen, rijshouten matten. De matten smeerden ze dicht met klei en
22 klemden ze tussen twee rijen ingeheide palen. Ze hadden echter geen
23 rekening gehouden met de kracht van het rivierwater, zo'n kracht wa-
24 ren ze thuis niet gewend. Het water vernielde de dammen. Bovendien
25 bleken hun galeien niet geschikt voor de Noordzee. Een beetje wind,
26 en de hele vloot verging zowat. Veel van Germanicus' soldaten verdron-
27 ken, schreef de Romeinse schrijver en historicus Publius Cornelius
28 Tacitus.

29 De Romeinse bevelhebber Gnaeus Domitius Corbulo had met soort-
30 gelijke problemen te kampen. In 47 na Christus wilde hij een kanaal la-
31 ten graven tussen de Maas en de Rijn, 23 Romeinse mijlen lang, 34 kilo-
32 meter, parallel aan de kust, zodat ze voortaan de verraderlijke Noord-
33 zee konden mijden, schreef Tacitus. En wellicht om de wateroverlast te
34 beperken, van de rivieren die bij vloed zo overstromen konden.

35 Twee legioenen zette hij aan het werk, twaalfduizend soldaten. Ze
36 hoefden niet het hele kanaal te graven, bij lange na niet, want kreken
37 van de Maas en de Rijn lagen al op het tracé. Maar het was evengoed een
38 hels karwei. 2 meter diep moest het kanaal worden, en soms wel 12 meter
39 breed. In de oevers maakten ze houten beschoeiingen.

40 Het kanaal werd voltooid. Maar de Romeinen konden de verschil-

lende waterniveaus tussen de rivieren niet goed overbruggen. Schutsluizen kenden ze niet. Waarschijnlijk losten ze het probleem op met een dam, op de scheidslijn van beide rivieren, maar ze moesten zo wel alle goederen telkens overladen, of schepen over de dam trekken. Bovendien slibde het kanaal razendsnel dicht, zeker het stukje bij wat later Leidschendam zou gaan heten. De Romeinen groeven het niet meer open.

De zee was gevaarlijk, ook voor de Friezen. Het water leek onrustiger te worden. Steeds vaker verwoestten zoute golven de oogsten, namen boerderijen mee en mensen. Zeker in het noorden, waar een duinenrij ontbrak.

De zee kende altijd al rustiger en actievere periodes, transgressie- en regressiefasen, die elk een paar honderd jaar duurden. In een transgressiefase werd het warmer, viel er meer regen, werden stormvloedden hoger. De voorouders van de Friezen in het noorden waren naar de kwelders getrokken toen de zee relatief rustig was. In de Romeinse tijd werd de zee weer woester. Veel Friezen vertrokken uit het kwelderland, naar de wat hogere zandruggen in het oosten en zuiden, waar de zee niet snel komen zou. Maar een deel van de Friezen weigerde weg te gaan. Dit was hun land, hier zouden ze blijven.

Op de vruchtbare kwelders had de zee zwartblauwe klei neergelegd, vruchtbare grond waar granen goed groeiden. In het voorjaar zaaiden de Friezen gerst en emmertarwe, met een *eergetouw*, een schuifploeg van hout met een ijzeren punt die de aarde omwoelde. In augustus, na een paar droge dagen, sneden ze met sikkels de halmen af, en bonden deze in bosjes bijeen tot schoven. Op het erf zetten ze de schoven tegen elkaar, de halmen omhoog in een cirkel, naar boven taps toelopend als een tent. De wind moest het graan drogen, tot ze het konden dorsen, tot ze de graankorrels uit de halmen konden slaan met een stok. Regen was een vijand. Als het regende probeerden ze de schoven te beschermen met huiden. Ook hongerige muizen waren vijanden, die ze met honden probeerden weg te houden. En altijd maar de zee.

Gerst kon nog best tegen wat zout water, maar niet als dat kiemde, en niet te veel. Tarwe ging erdoor dood. Ook andere gewassen verdroegen zout water slecht, zoals het vlas en de duivebonen. Terwijl de Friezen toch het hele jaar van de oogst moesten leven.

De terpenbouwers zochten steun bij bovenmenselijke wezens. Ze zetten een potje met spijs of drank boven de deurpost of in de nok van het

dak. Voor de geesten die in het houtwerk huisden, om ze gunstig te stemmen, zodat ze het huis zouden beschermen. Ze groeven een potje met voedsel in de grond, voor de goden daar, die door het bouwwerk in hun rust werden gestoord en met een offer gekalmeerd konden worden. Na goede handel offerden ze Romeinse munten. Ze offerden ploegen of potten met graan om de god van de oogst gunstig te stemmen, zodat die overvloedig zou zijn. Die offers begroeven ze niet op hun terp maar in de venen, de plek waar veel geesten en goden leefden.

Ze liepen over de zandrug of voeren in hun bootje naar de velden waar de grond borrelde en waar het stonk naar rotte eendeneieren, waar een eeuwige grondmist de bodem bedekte, in flarden over de zompige grond, waardoor beesten geen poten leken te hebben. Soms verschenen de vlammetjes, dwaallichtjes, sissend door de heiige lucht heen. Bij speciale offerceremonies kwamen tientallen mensen in openluchtheiligdommen bijeen. Om heel belangrijke gunsten te vragen, om de god van de oorlog te vragen om bijstand, of om de god van de zee te kalmeren, zodat hij geen stormvloed meer sturen zou. Daarvoor werden grote offers gebracht, zoals koeien, paarden, soms met strijdswagen en al, en heel af en toe ook mensen.

Maar de Friezen deden meer in de strijd tegen de zee. Hun woonplaatsen hadden zich in de loop der eeuwen vanzelf al een beetje opgehoogd. Door uitgereden mest, door de lemen muren die vervangen werden, door afval. Zo zoetjesaan waren hun nederzettingen zich gaan verheffen boven het landschap, met een meter misschien, maar dat was niet voldoende.

Ze schepten klei met smalle, houten spades, van essenhout, zodat ze niet meteen braken in die zuigende zeeklei. Ze staken plaggen, met hun vuurstenen snijders uit de Eiffel, lappen klei met gras. De klei en plaggen laadden ze in hun kar, met twee of vier wielen, getrokken door een os. Tenminste, in de zomer, als de grond hard genoeg was om het gewicht van een kar te dragen. Anders stopten ze de specie in kano's, of op een draagbaar van hout, die ze naar hun erven sleepten.

Samen hoogden ze alles op, iedereen hielp mee. Ze bouwden terpen, heuvels om op te wonen. Eerst bouwden ze individuele terpen, voor en-

◀ (boven) De verspreiding van terpen in Friesland en Groningen. Het zijn er veel meer geweest, dit zijn alleen de terpen waarvan overblijfselen zijn teruggevonden, de terpen die niet door de zee zijn opgeslokt.

• Uit: D.P. Blok, W. Prevenier en D.J. Roorda e.a. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 1, 1977

(onder) Op dit schilderij is mooi te zien hoe hoog de terpen konden zijn, als heuvels in het landschap. Links in de verte ligt er ook een. Tijdens een stormvloed staken alleen de terpen boven de waterspiegel uit; als ze tenminste hoog genoeg waren.

• Afbeelding Rob van Eerden

1 kele boerderijen, van een meter of anderhalf hoog misschien. Maar de
2 golven bleven komen, en haptten de tenen van de terpen weg, of slok-
3 ten een hele terp op, met boerderij en al. En als het zoute water zich
4 door de prielen perste, en weigerde weg te gaan, zaten de gezinnen soms
5 dagenlang geïsoleerd op hun terp, te teren op hun granen en zaden, en
6 het zoete water in de dobbe, waar ook het vee uit drinken moest. Van
7 het land waren dan alleen nog de buurterpen te zien, als walvissen zij
8 aan zij, in een zee van grijsgroen water. Ze wachtten tot het water zakte,
9 en repareerden de terp. De Friezen verhoogden hun terpen. Ze ver-
10 hoogden ook de tussenstukken. Ze regen de terpen aaneen, smolten ze
11 samen tot een reuzenterp, zodat de totale omtrek korter werd, en de
12 zee minder weg kon vreten. Telkens maar hoger en groter, soms wel tien
13 meter hoog en 16 hectare groot, wel 16000 vierkante meter voor één
14 terp.

20

15 De Friese terpbewoners versleepten minstens tien keer meer ku-
16 bieke meter klei en plaggen, berekende ingenieur Johan van Veen bijna
17 tweeduizend jaar later, dan de inhoud van alle Egyptische piramides
18 tezamen.